

Тыва Республиканың Конституция төлөвилелиниң талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ

РЕФЕРЕНДУМУ

МАЙ 6-ДА,

воскресеньеде, болур.

Участоктар

комиссияларының

бажыңнарыңа

бадылаашкыннар

8 шактан 22 шакка

чедир эртер.

Референдумнун хундулут киржикчилери!

2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың Конституцияның төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың референдуму болуп эртер. Бадылаашкын 8.00 шактан 22.00 шакка чедир референдумнун участок комиссияларының бажыңнарыңа болуп эртер. Бир эвес Силер референдум киржикчилеринин даңзында кири бижиткен участокуң бадылаашкын эртер бажыңнага бадылаашкын болур хүнде кээп шыдаас

аларзыңарза:

а) Тыва Республиканың девискээринден дашкаар чоруй баар таварылгада, бадылаашкын болур бажыңга бюллетениңи долдургаш: — референдумнун девискээр комиссиязынга 2001 чылдың апрель 21-ден май 2-ге чедир: — референдумнун участок комиссиязынга 2001 чылдың май 3-тен 5-ке чедир хуусаа бетинде сонгуп болур Силер.

Бюллетениң хевири

(Место подписей двух членов участковой комиссии референдума и печать участковой комиссии референдума.) (Референдумнун участок комиссиязының ийи кежигүнүнүн хол үжүү болгаш референдумнун участок комиссиязының таңгасы турар чери).

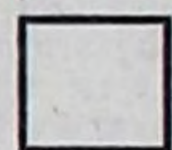
БЮЛЛЕТЕНЬ ДЛЯ ГОЛОСОВАНИЯ

на референдуме Республики Тыва 6 мая 2001 года
Тыва Республиканың 2001 чылдың май 6-да болур референдумунга
БАДЫЛААШКЫН БЮЛЛЕТЕНИ

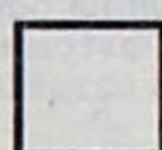
РАЗЪЯСНЕНИЯ ПОРЯДКА ЗАПОЛНЕНИЯ БЮЛЛЕТЕНЯ РЕФЕРЕНДУМА:
Поставьте любой знак в одном из пустых квадратиков снизу от вопроса референдума.
РЕФЕРЕНДУМНУҢ БЮЛЛЕТЕНИҢ ДОЛДУРАРЫНЫҢ ЧУРУМУНГА ТАЙЫЛЫР:
Референдумнун айтырымын аңаанда хос көзөңкертүүн бирээзинге калдыр-бир демдекти салгынар.

Принимаете ли Вы Конституцию Республики Тыва?
Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр
Силер бе?

ДА ИЙЕ



НЕТ ЧОК



б) Тыва Республиканың девискээринде чурттакчылыг черлерге чоруй баар таварылгада, референдум киржикчилеринин даңзында кири бижиткенин участок комиссиязындан Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкынга өске участока бадылаашкын шынзылганы алыр болгаш бадылаашкын хүнүнде турарынар референдумнун учкастогунга бадылаашкынга киржир эргелиг Силер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУ ӨСКЕ ЧЕРГЕ БАДЫЛААР ШЫНЗЫЛГА №

Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатызы

(Фамилия, ады, адазыңаң ады)

референдумнун № _____ референдум участогунун референдум киржикчилеринин даңзында кирген

(Тыва Республиканың чурттакчылыг черинин, кожунунун, хоорайың ады) өске черге бадылаар шынзылганы алган, ол дугайын өске черге бадылаар шынзылгалары бээринин даңзында азы референдум киржикчилеринин даңзында референдум киржикчилеринин азы оң бээреттирген кижизинин хол үжүү херечилеп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде оң турары референдум участогунга бадылаашкынга киржир эргелиг. Референдумнун участок комиссиязының кежигүнү

2001 чылдың " " "

Бо таварылгада болунга паспорттук азы ону солуур иштики херектерин кожуну болгаш хоорай кидилеринин паспорт-ыла албанының органнарының бергени документиңи болуру албан.

Бир эвес чогуур участокуң референдум киржикчилеринин даңзында кирген хамааталарың чамдык бөлүктери бадылаашкын эртер бажыңдан дыка хайы транспорт харылзааы чок черлерде азы берге (ырак азы чедери берге черлерде болгаш өске-даа) черлерде туруп турар болза, бадылаашкынны хуусаа бетинде чорударың чепшээрээр, ону референдумнун участок комиссиязы 2001 чылдың апрель 21-ден май 5-ке чедир

Тыва Республиканың Топ сонгудла комиссиязы



ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№51 (16356) ■ 2001 чылдың май 3, четверг

■ Ат салган шагы 17.00

■ Садар өртөө 3 рубль.

АКАДЕМИК ПЕТР ГОНЧАРОВ — ТЫВАДА

Тыва Республиканың Президентизм — Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак көдээ ажил-агыга эртем ажил-чорудулгазынга болгаш бедик мергежилдик кадрлар белектээринге ачы-хавыязы дээш Россияның Көдээ ажил-агы эртемнер академиязының Сибирь салбырының Президиум даргазы Петр Лазаревич Гончаровка "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медальды бо чылдың апрель 27-де тывыскаан.

Шаңнал тыпсырының өзүлалы Чазактын Хуралдар залына болган. Шериг-оол Дизижилович бедик шаңналды тыпсып тура, Тывага мурнуку чылдарда хей удаа кээп турган сураглыг эртемденниң эртемге кириген улуг ачы-хавыязын чоргаарал-биле демдеглээн. Ол хей-хей орден-медальдарың эдилекчизи. Күш-ажылчы баштайгы бажыңнарын бөдүүн эртем ажилдакчызында эгелээш, Россияда, даштыкыда сураглыг эртемден ат-алдарга четкен.

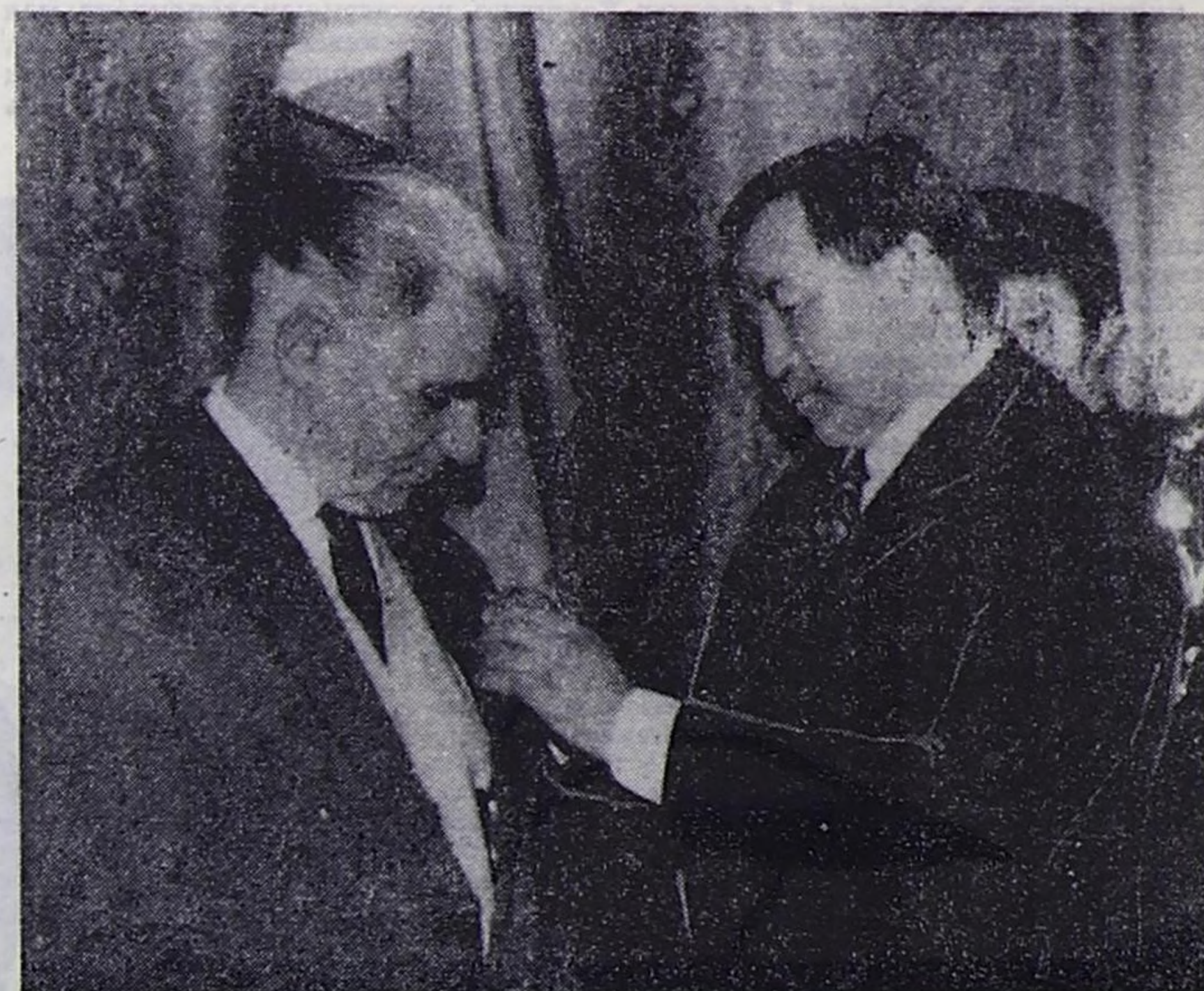
Көдээ ажил-агы эртемниң талазы-биле 350 эртем ажилдары бижээн, 27 сорттарны чогадып тыпкан. 40 ажыг чылдар дургузунда эртем ажилдарын кылып, бо талазы-биле улуг организастыг ажилды чоруткан. Россияның Көдээ ажил-агы эртемнер академиязының Сибирь салбырының Президиумун 22 чыл дургузунда удуртуп турар. Эртем ажилының талазы-биле географиязын Уралдан Ыраккы Чөөн чүккө чедир калбарган. Якутия (Саха) Республиканың алдарлыг эртем ажилдакчызы. Ол бөдүүн, биче сеткил-

диг. Чер, мал ажылы-биле холбашкан күш-ажыл кижилеринин эрге-ажыктарының камгалакчызы. Петр Лазаревич Тывага бо удаа келгеш, көдээ ажил-агы эртем-шинчилел институтун аждарыңа улуг-хууун кийрген. Ам ол эртем-шинчилел черин эртемден Роза Чыпсынмаа удуртуп кылдыр томуйлаткан. Академик Гончаровтун эртем-шинчилел институтунга база бир дээди эртем-шинчилел черинин ажилдап эгелээри бо.

Ыңчангаш Сибирь салбыры 52 эртем албан черлерлиг, 30 эртем-шинчилел институттук болур.

Президентинин холундан бедик шаңналды академик П.Л. Гончаров хүлээп ап тура, ажилын үнелээни дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

— Моон сонгаар орук харылзаалары улам кызыртыр. Белек кылдыр ийи аът база мундуруп турар силер. Бир аътты 2000 чылдың июль 19-та Казахстанга мунган мен — деп, Петр Лазаревич сүй белек кылдыр сунган ийи аът чуратан чурукту хүлээп ап тура, баштакаанды. — Шериг-оол Дизижилович Тывага ке-



линер деп чалап турган. Бөгүнгү улуг шаңнал — "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль Тывага мени эгелгени бо.

Тыва Республикага академик түнелинде мындыг күзэшчилерин илереткен:

— 22 чыл дургузунда эртем президиумун удуртуп келдим. Кады ажилдап чорутурум сибирь эртемденнер мээң-биле кады 20 ажыг чылдар

дургузунда чангыс баг бооп келди. Хей чылдарда бир дем-биле ажилдаарга, үлө-херектер бүдүмчелин эртем практиказы көргүзүп тур. Шериг-оол Дизижилович керээ-дугуржулгавыс чаа денелге көдүрүлдү деп чугаалааш, моон сонгаар-да мээң-биле кады ажилдаксаар күзелин илеретти. Ол ышкаш Тыва Республиканың калың-дошкун агаар-бойдузунга

хереглеттинер сорттарны, уксааны, технологияларны чаа чүс чылдың баштайгы он чылдарында чүгле мээң-биле кады боттандырыксаар күзелин база илергейледи. Ол ыңчаар бүдөр-даа ужурулг деп болаар мен.

Бадылдай НАРАДЫ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруу.

Ужуражылга

КРИЗИСТЕН ЧАЙПААР

Эрткен вторникте республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Красноярсктен келген аалчылар — Красноярск крайының арбитраж эргелелиниң коллегия даргазы Н.Х. Суртаев болгаш Красноярскке арбитраж эргелелиниң талазы-биле компанияның директору А.Н. Данилин-биле ужурашкан.

Красноярскжылар ТР-нин Чазактын болгаш Красноярск край чыгыргазының аразында кады ажилдакылга дугайында керээге дүүштүр кады ажилдакылга чорудары-биле буураан бүдүрүгелер болгаш оларның саң-хөөзүн экижидер херектер талазы-биле девискээр агентилелиниң чалаанын езуугаар келген. Оң кол сорулгазы — республиканың социал ужу-дузалыг чамдык бүдүрүгелерин кризистен чайладыр талазы-биле программалары ажилдап кылгыр. Агентилелдин директору В.Т. Ховалыгнын дыңнат-

канын езуугаар алырга, ыңдыг бүдүрүгелерге Кызылдың пиво заводу, "Тыва даг-дугу" комбинат, куш фабрикасы, авиабүдүрүлгө, "Тыва коммуна-энерг" бүдүрүлгөзү болгаш өскөлдөр-даа хамааржып турар. Арбитраж эргелелиниң талазы-биле компанияның специалистери бүдүрүгелерин кризистен чайладыр-ын хемчеттерин алырындан аңгыда, бо ажилды экижидеринин программаларына киржир. Баштай пиво заводунга болгаш "Тыва даг-дугу" комбинатка бо ажилдары доозарын көргөн.

ЧЕДИР КЫЛДЫНМАН КӨВҮРҮГ

Бай-Тал суурнун артымы талазында Хемчик хемни кежир көвүртүп хагдыган. Ол көвүртүгүн эң улуг дөрт кажаанын таваанын адаккы ыштары ирпип үрелгенинде. Көвүртүгүн кырында шыынының кылын ыштары сыйлып, тигленип чарылган. Бо хүннерде чаа көвүртүгүн адаккы таваанын ыштарын чаартып салып эгелей берген. Амдызында кажаа кылар ыжык четчири-биле бар.

Көвүртүгүн чаартып кылары-биле алды кижик ажилдап турар. Удуртукчу Кызыл-оол Намзырай, хоочун тудукчулар Серээдир Салчак, Михаил Соян, Борис Чүлдү-оол болгаш оон-даа өскөлдөр бир дем-ниг ажилдап турарлар.

Көвүртүгүн кыска хуусаа иштинде кылып доозар дээш Бай-Тал суму чыгырга даргазы Константин Чыдым-оол — аңаа дузалажып турар кижилерин бирээш. Ол кожуун төүгүдөн шеф дузанын дилеп, ажилдадып эгелээн. Дүргө-дөвөс болза үе-шак эвээш арктан. Сарыг сүт агып, сүт дажып эгелээр болза, чедир кылдынмаан көвүртүгү чү-даа чок үрелип болур.

Каң-оол ИРГИТ.

Тыва Республиканың "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль-биле П.Л. Гончаровту шаңнаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Эртем ажил-чорудулгазынга ачы-хавыязы болгаш көдээ ажил-агының мергежилдик кадрларын белектээринге кириген улуг үнү дээш академик, Россияның көдээ ажил-агы академиязының Сибирь салбырының Президиумунун даргазы Петр Лазаревич ГОНЧАРОВТУ Тыва Республиканың "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2001 чылдың апрель 27
№913.

ТР-нин Президентизи Ш.Д. Ооржактын 2001 чылдың апрель 25-те №912 Чарлыын езуугаар, тыва литератураны хөгжүдериңге кириген улуг үнү болгаш хей чылдарда үр-түн-нелдиг ажилы дээш филология эртемнеринин кандидатты, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун литература болгаш фольклор секторунун эргелекчиси Зоя Валерьевна САМДАНГА "Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы" Хундулут атты тывыскаан.

"ШЫН" СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ



Ада-чуртун Улуг дайы-ныңа төөгүлүг Тийлелгениң 66 чыл ою чоокшупан ораар. Оон-биле холбаштыр "Шын" солунун шаңналы дээш чыл бүрүдө эртер ТЫВА ХҮРЭШ маргылдаазын ном-чукулуп четтикпей манап турары чугаажок.

Бо улуг байырлалга турас-кааткан тыва хүреш маргыл-даазы МАЙ 9-та хүндүсүктүн 13 шакта

"ХҮРЭШ" СТАДИОНГА эгелээрин солунун редакциязы дыңнадып тур. Анаа республиканың кожуну-нарының болгаш найыс-лалдың мөгелери киржир. Ол хүн шилиндек 128 мөгө күжүн шенежер.

"Шынның" шаңналы дээш хүреш маргылдаазы-че тыва хүрешке сонугу-галдык бүтү-ле чонну ча-дыыс.

ЭМЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Камгаладыг медицинаже шөптээни-биле ажилдавайы турар юкилерге медицинанык ылаан-ла камгаладылга фондусун тургузарыңа 88 млн. рубльды республика бюджетинден аңгылаан. А эмчи ажилдакчыларының шалың бюджеттен болгаш медицинанык камгаладылга фондусундан акшаландырыры көрдүнгөн. Ыңчалза-даа акшаландырышкыны ой-шаанда болбайн турарындан база эмнээштин дузанын төлээр денелерин кудузундан медицина ажилдакчыларының шалың саададып турар. Чамдык кожуун эмнелгелеринин ажилдакчылары бо айтыртыч четтү-биле шөптөлүрээриңе дузалажырын Дээди Хуралдың депутаттарындан дилээш.

Республика парламенти-нин Даргазы Шолбан Кара-оол болгаш Дээди Хуралда Социал политика талазы-биле комитет даргазы Таисья Куулар республика эмнелгезинин коллектив-биле ужуражыл-гага ол айтыртыг дугайында тайылбыры берген. Ол

лээри-биле чөпшээрелге комиссиязын тургускан. Республикада эмчилер эврили-нин даргазы Валерий Ховалыг бо нарын болгаш чидиг айты-рыгы шалыккын шийтир-леп керүп турары дээш Дээди Хуралдың депутаттарына четтиргенин илереткен.

Ужуражылга хуралын башкарып эрттирген респу-блика эмнелгезинин кол эм-чизи Александр Ооржак эм-чилерин чуртталгазынга ха-маарышкан бо чугула айты-рыгы ой-шаанда шийтир-лежип берип турары дээш депутаттарга болгаш Чазак ажилдакчыларына четтир-генин чугаалаан.

Игорь ДАМДАК.

Эртем-практиктик конференция

АГРАР БУДУРУЛГЕНИ ЭРТЕМГЕ ҮНДЕЗИЛЕП...

"Тыва Республиканың аграр улуттук бугурулгенин байдалы болгаш 2001-2005 чылдарда ону бижык хөгжүдери хандылары" деп эртем-практиктик конференцияга киржири-биле Россияның Көдээ ажил-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының бөлүк эртемденнери Тывага бо чылдың апрель 25-те келген. Ук салбырның Президиум Даргазы, делегей чергелиг академик Петр Гончаров оларны баштап алган келген. Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак оларны республикаже чалаан.

Чалатканнарның составында — академик, мал ажылы институттун директорунун оралакчысы Виктор Гуля, кижигүн-корреспондент, ветеринария институтунун директору Александр Донченко, кижигүн-корреспондент, мал чечмери институттун директору Николай Кашеваров, кижигүн-корреспондент, экономика институтунун директору Петр Першукевич, экономика эртемнеринин кандидаты, Россияның Көдээ ажил-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының кидис эргелекчиси Анатолий Оберенченко.

Эртемденнер келген хүнүнде Президент-биле учурашкан.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының хуралдар залына эртем-практиктик конференцияны бирги хүнү апрель 26-да болуп эрткен. Академик Петр Лазаревич Гончаров конференцияны эге сөс-биле ачылып тура, Президент Ш. Д. Ооржак Новосибирск хоорайга оларга учурашп, республиканың аграр улуттук бугурулгенин эртемге дүштүр хөгжүдөр үзүл-бодалын илереткенин ол чугаалаан. Ынчанга шак ол үзүл-бодалга, санал-налга, инициативага хары кылдыр Новосибирск хоорайдан сураглыг бөлүк эртемденнер-биле калы Петр Лазаревич Тывада чедип келгенин чоргаарал-биле таныштырган.

Тус черин калыг-дошкун байдалдарына райончутунган тараа, ногаа-чимис өстүрер дээш Шериг-оол Дизи-жикович эртем-биле чоок ажилдап келгенин академик онзалал демдеглээн. РФ-тин Көдээ ажил-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының хүндүлүг профессору аты Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржакка академик П. Л. Гончаров байырлыг, адыш чаксаакшынарлыг байдалга тыгызкан. Эдеринчи кылдыр ол-ла дораан хөрек демдээн, бижимел адрести, ийи тураккаал суй белекти, бир дүрүг ном-санны аңаа сунган.

— Тураккаал суй белектерин бирээзи Президентиң бодунга, өскөзи — Ча-

закка, оларның кайы-бирээ-зин бодунга шилип алзын — деп, ол баштаканды. — Тывага Көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтун ачкыдар талазы-биле Шериг-оол Дизи-жиковичиң каш удаа көдүрүп келген ай-тырынын үстүндө турар даргаларымдан каш катап дилээш, чөпшээрди алдым. Оон тутт-сурун, ашалаңды-рышкынын, кадрлар ай-тырыны кады керээ-дугур-жулга езууга чорудары көрдүнгөн. Эртем-шинчилел институтунун турар чери, баазы, аңаа ажилдаар баш-кылар, эртемденнер четче-лээшкени, өске-даа айтыр-ларын дөңгө кылып чорудар бис — деп, Петр Лазаревич эртем-практиктик конференцияга эге сөзүңгө демдегеп чугаалады.

Тыва Республикага хамаарылгазы, ээ-хайыразы чоок эртемден эге удаазында тус черге өзүп болур сорттарын, хөргөлтүрер технологияларын, ону өстүрүп, кылып болуп дөгү кижилерин белек-кеп алырының дугайында онзалал чугаалады.

Президент — Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак эртем-практиктик конференция эрттирери-биле орук харылдазын чер кыры-биле херик Новосибирск — Кызыл аразында демир-орук, улаштыр машина-биле моорлап келген академик П. Л. Гончаровка, оон коман-дазы — чуртта, делегейде ату-сураглыг улут эртемденнерге өөрүп четтиргенин илерет-



кен. Тывага Петр Лазаревич бир дугаарында 1965, оон сөөлүндө 1974, 1984, 1988 чылдарда келгилээн. Баштай көчүгү анык эртемден, бөгүндө Россияда, даштыкыда, бедик ат-хүндүкелдиг ак баштыг академик болуп моорлап келген. Шериг-оол Дизи-жикович бо дугайын сеткил ханышкынын байдалга демдегеп чугаалады. Новоси-

бирск хоорайда эртемденнер хоорайжыгажының 18 муң чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының социал байдалын академик Петр Гончаров өрү көдүрүп талазы-биле боттут ажилдап турарын Ш. Д. Ооржак чедип баргаш, караа-биле көргөн. Ол дээр-ге академик Петр Гончаровтун чоңун эрге-ажыктары дээш сагыш салышкыны.

— Эртемденнер хоорайы Россияда, делегейде эртем ажыдышкынынары-биле сураглыг. Оон хүрээлели чогадыкчы аян-шинчи-биле

нин эртемденнер ханы би-лишкин-биле допчу тайыл-бырдан билип алган.

Эге сөс, байырлыг уткуп алышкыны соонда илеткел-дер, эдеринчи илеткелдер болгаш санал-налдар үргүл-чүлээн. Кол илеткелдер: "Тыва Республиканың аграр улуттук бугурулгенин бай-далы, ону бижык хөгжүдери хандыларының соруггалары". Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм яамызынын сайдынын хүлээлгенин күүседиң турар Лариса Монгуш бо талазы-биле солун илеткелди кылды.

Академик Петр Гончаров "Сибирь болгаш Тыва Респу-блика аграр улуттук компе-лексинин эртем хандырыл-ганын дугайында" илеткелди көргүзүп материалдарын ажилдап номчулу. Шийтир-лээр шаг-үзүи келген чидиг айтырларын соондагы ажи-рын аргазын лекторнун эчизинге чедир билери кай-гамчык чорду. Билдинмейн баргы дег сайгарылгалары чедир тайылбырларда Алек-сандр Пушкинниң кожамык одуругларын шээжи-биле чугаалай кааптарын мага-дадым. Көдээ ажил-агыйн айтырларын туюлунга чедир билер академикти Шериг-оол Ооржак "Чылда Тывага бир катап албан кээп көрүңер" дээни учурулуг, ажыктыг.

Кол илеткелдерден чам-дык бодалдарын, чүдүлгенин дугайын кыскасы-биле дем-деглээрге мындыг. Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм яамызынын сайдынын хүлээлгенин күүседиң турар Лариса Монгуш илеткелдине муруну чылдарда эртемде-нер ниити чурт иштиңи чангыс моделинге үндөшпө, аграр улуттук бугурулгенин чорудуп турганынын фак-барымдааларын дегерен-гей-биле көргүскөн. Тус черин байдалдарына таар-ышпас тараа, мал чечмери-нин культулары, мал уксаа-зы ниити бугурулгенин хөм-чээлин улаштырган. Ынчал-даа оон бот-үзүи, долгандыр-хүрээлелге камналга чогу сөөлүг чылдарда бадитка-тыг.

Черин үнелиг кезин — кара хөзүңнү камгалап арттырарынын хөмчөгери болдумайн келген. Кара хөзүңнүн бир сантиметр хире кылынын бодардыг бугурулгени бойду-хүрээлел чүс чыл хире узун шаг-үени эртер. Ол дугайын академик Петр Гончаров илеткелдине бир тускай тайылбырлап.

— Тыва Республиканың девискээри агаар-бойдузунун кадыг-дошкунунун талазы-биле барык деңгелге чок берге. Кыш эң соок, чай хөлчөк кыска болгаш өл-шөк

эвээш. Тус черге хөргөлтү-ринер сорттар, уксаалар кончут ховар. Мен бо удаада республикага тааржып болгу дег кызыл-тастың дөрт сор-тарын эккилим. Силерде ээт аймааның бары билдингир. Бир кижиге хамаарыштыр алырга, чылда пуд хире ээт онаажып турар. Картофель өстүрерин хууда дузалап ажил-агыйлар сөөлүг чыл-дарда шингээдиң алкан. Ногаа, чимис аймаанын тус черге тааржыр сорттары моон сонгаар улам хөргөлтү-ринер.

Деңкей алырга, аграр улуттук бугурулгенин тус черге бергелери АКШ-тын таарымчалыг байдалдарын-дан беш катап аар, улуг. Тываның чурттакчылары до-гун-дошкун агаар-бойдузун черде чурттап, амыдырап турар маадырлыг чоң. Силер-ге тааржып болгу дег сор-тарын, уксааларын ше-нелдерин Новосибирск, Омск кавызында дөмөйлежип болгу дег черлерге база чорудуп турар бис. Шенелдер, варианттар хей аңыс — деп, ол тайылбырлап турду.

Даг-Алтайда, Хакас Рес-публикада, Бурятияда, өске-даа девискээрлерде респу-бликага хөргөлтүңи дег схемаларын, чуруктарын Петр Лазаревич экран чы-рыныга улаштыр көргүзүп турду. Көдээ ажил-агый бугурулгенин ниитизи-биле эвээш, тус черин байдал-дарына дүштүр тайылбыр-лааны демдеглексенгир. Эртем-практиктик конференцияга олурушкан көдээ ажил-агый бугурулгенинниң ор-ганизациялар, специали-стери академиктиң илеткел-ин күчүңгөй-биле дынаан.

Мен бо удаада Кызылда университет студентилери анык оолдар, кыстарын чанынга олурдум. Оларын бирээзи ийги курсчу, келер үениң агроному оол:

— Менгүн-Тайга чурттуг кижиге мен. Бистин согуна-выстың онзагай шынарын дугайында шенелде ажилды бириң эгелээр бодап тур мен. Ада-ием малчын улус. Олар сарлыктарың. Сарлык оңду-

нун дугайында сонуггал база бар. Илеткелди дынааш, тус черге тааржыр, таарышпас сорттар дугайында чүдүлгенин кижиге хейиң алыскаар-дыр" — деп менээ дыннаатты.

Көргөш, дынааш, оолдар, кыстар аразында чер болгаш мал ажылының дугайында чугаалажып, маргыжып оран көөргө, солун чорду. Эртем-практиктик конфе-ренция, эртемденнерин тус черин байдалдарына дүштү-тур чоруткан илеткелдери Тыва аграр улуттук бугурул-генине барык эртем эргил-дези-биле дөмөй болганы база катап демдеглексенгир. Муруну чылдарда эртем-пра-ктиктик конференцияларга олуржуп турган мен. Ынчангы конференциялар бүгү чурт деңгелинге турган, амгызы чүгүлө Тываның байдал-дарына дүштүк болуп турар.

Россиянын Көдээ ажил-агый эртемнер академиязы-нын кижигүн-корреспон-дентизи Петр Першукевич, экономика билиглерин доктору Юрий Попович, Россиянын Көдээ ажил-агый эртемнер академиязынын кижигүн-корреспондентизи Николай Кашеваров, академик Виктор Гуля, Россия-нын Көдээ ажил-агый эртем-нер академиязынын кижигүн-корреспондентизи Алек-сандр Донченко, Көдээ ажил-агый дуржулга станция-нин директору Мирослав Донгак эдеринчи илеткел-дери кылган.

Илеткелдерге, эдеринчи илеткелдерге улаштыр санал-налдар үргүлчүлээн. Оон сөөлүндө эртем-практиктик конференцияны рекоменда-цияларын хүлээп алган.

Республиканың специа-листери-биле калы эртемде аалчылар конференцияны практиктик кезин тараалан Тандың Дүргөн хемин эринде Тыва көдээ ажил-агый дуржулга станциязын, "Сосновское" бугурул-генин дуржулга ажил-агыйна уламчылаан. Улаштыр Кызыл-га кээп, курунени "Тыва хевистер" каттышкан бугу-рулгеге чороан.

Аралчор ОКСУР.

Тарылга—2001 ЭРТКЕН ЧЫЛ-БИЛЕ ДЕННЭЭРГЕ

Танды кожунунун көдээ ажил-ишчилери чаксы тарылга чоруда-рынга бүгү тала-биле белекелдиг. 8700 гек-тар эки шөл-девис-кээрлиг "Революция-ның чалбыкы" совхоз бодун тараа үрезини-биле долу хандырган. Көдээ ажил-агый бол-гаш аш-чөм яамызы дедир эгилер керээ-дугуржулгага үнде-зилеп, кожунунун көдээ ажил-агыйларын аңгы-аңгы өңчү-хөрен-ги элериңге 3059,5 муң рубльди тараа үрезини, КЧМ садып алы-рынга үндүрүп берген.

Чүтпе сүтаттыг шөлдер-ниң ээлери чээли ашканы алыр. Кожунунун көдээ ажил-агый эргелигнин медээ-дыкнадыларын езуугаар алырга, бо чылын чакшы чоку ажилдарына 665 южи кир-жир. Механизаторларын дөрт бригадазы ажилдап турар. Ылангыя эрткен чыл-дын күзүндө тургустунган курунени "Танды МТС" каттышкан көдээ ажил-агый бугурулгенин хууда 628 гектар тарылга шөлүгү.

Кожуунда 114 тракторнун 54-үнүң септелгези доозул-ган. "К-700" тракторнун 18-иниң 10-ну септелге эрткен. Арткан көдээ ажил-агый техниказының септелге болгаш белектели доосту-рунун кырында.

— Эрткен чыл-биле ден-нээрге, тараажыларның ажилчын хей-ады оранчөк бедээн. Кижилер боттары-нын күжүңгө бүзүрй бер-ген. Ылангыя "Шанган" совхозтун ажил-ишчилерин чижекке кирип болур — деп, Хемер-оол Хурал-олович чугаалап турар.

Юрий СУЧКОВ.

Тыва Республиканың "Юриктик эргелиг албан черлеринин ажил-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге оонаган орулгазынга чаңгыс аай үндүрүп дугайында" (2000 чылдың декабрь 18-те № 838 Хоойлузунда өскерилгелер болгаш немелделер-биле) 2000 чылдың ноябрь 27-де № 779 Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2001 чылдың апрель 26-да хүлээп алган

1 чүүл. "Тыва Республиканың "Юриктик эргелиг албан черлеринин ажил-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге оонаган орулгазынга чаңгыс аай үндүрүп дугайында" 2000 чылдың ноябрь 27-де № 779 Хоойлузунга дараазында өскерил-гелери болгаш немелде-лери кирир:

1. 1-ги пунктунун бешки кезээнде 4-ку база 8-ки иш-тики пункттарын ап кааптар, 5-ки, 6-гы, 7-ги, 9-ку пункт-ларын тус-тузунда 4-ку, 5-ки, 6-гы, 7-ги пункттар деп санаар.

2. 2-ги чүүлдүн бешки абзазын дараазында эдилге-биле бижири: үрүмкөт садар сады — сайгарлыкчы ажил-чоруду-луга-биле холбашпаан хууда, өг-бүлөгө, бажыга азы өскөрдө даа ажилгаары-биле барааннарын үрүмкөт садар талазы-биле сайгар-лыкчы ажил-чорудулга. Ын-чаарга садыкчы кижиге салып алган барааны сайгарып турары азы салып-саары-биле хүлээп алганы барааны салып турары хамаанч. Оон ийи айткан ажил-чорудул-газын бодунун хууда садып чектизин, чок болза хөзө-лөп алганы садыг токарларын дамчыттыр (черге, бажың-балгаттарга) садып турары база хамаанч.

2-ги чүүлдүн сески абза-зында "азы садып алышкынын бажында" деп сөстөни ап кааптар.

2-ги чүүлдүн онгу абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

садыг шөлү — аңгы (де-вискээр) талазы-биле тускай-житкан садыгнын (дегел-генин) бажың-балгалынын, чок болза садыг алынын, а ол ышкаш хей таламгы садыг комплекзиниң (төвүңгө) структуразына хамааржып турар, чок болза барааннары аай-айы-биле садарын көрдүнгөн шөл. Ынчаарга склад, дузалал, администра-циянын болгаш амыдыралга ажилгаар оран-башкынар-нын шөлүн, а ол ышкаш арендага берген (арендага бергенин база катап арендага

берген) шөлү санаас;

2-ги чүүлдүн он үшкү абзазында "белен чыгыс чечмелер" деп сөстөни ап кааптар;

2-ги чүүлдүн он дөрткү абзазында "аш-чөмчелен белең чыгыс аймаан" деп сөстөни ап кааптар;

2-ги чүүлдүн он алдыгы абзазында: "чурттакчы чоңун амы-дырал хандырылганы" деп сөстөни "чурттакчы чоңга амыдырал ачы-дузазы" деп сөстөр-биле соолур.

3. 3-кү чүүлдүн 1-ги пункту-зунда "Юриктик эргелиг албан черлери" деп сөстөни соонга ("оон ийи орга-низациялар") деп сөстөни немээр;

3-кү чүүлдүн 1-ги пункту-зунун "а" деп иштиги пункту-зунда "кинофильмнери түр хөлөкчелдир" деп сөстөни соонга "болгаш шимчээр өңчүнү долу кылдыр чээлиге бээр албан чериниң ачы-дузалары" деп сөстөни немээр;

3-кү чүүлдүн 2-ги пункту-зунда "бугурулгелерин ажил-чорудулганын социал төлөвирлер болгаш ажил төлөвиринин талазы-биле натура төлөвирли кылдыр берип турар барааннардан аңгыда, хуу кижилерге" деп сөстөни ап кааптар.

3-кү чүүлдүн 3-кү пункту-зунда "Күрүне бугурулгелери-нге, хөргөлөг коопера-циязынын организация-ларынга" деп сөстөни ап кааптар;

4. 5-ки чүүлдүн 3-кү пункту-зунда "д" деп иштиги пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

"д" садыг шөлү" болгаш "ж" деп кезек-биле немээр;

"ж" транспорт кезээ";

5-ки чүүлдүн 4-кү пункту-зунун бирги кезээни дараа-зында эдилге-биле бижири;

"К1—ажыл-чорудулганын иштиги хевириниң таарыштыр коэфффициентин бо Хоойлу-биле доктадыр (капсырылга №2);

8-ки чүүлдүн 4-кү пункту-зунун ийги кезээни дараа-зында эдилге-биле бижири: "К2 — чурттакчылыг чер-

нин иштиңге ажил-чору-дуганы боттандырып тура-рында хамаарылга чокка, девискээрге ону тургу-зарынын коэфффициентин дараазында;

2.0 — федералдыг ужу-рузаның оруктарын дугаар база Кызыл хоорайнын кызы-гаарында турар автомашина-ларга кывар-чаар материал-дар кудар станцияларга (АЗС-терге);

1.9 — республика ужу-рузаның база чурттакчылыг черлерин кызыгаарында (Кызыл хоорайдан аңгы) турар АЗС-терге;

1.8 — рыноктарын, ба-рааннарын садар — садып алыр баазаларын, садыгнын хей аңыс төлөвирин де-вискээринге сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандырап токарларга;

1.6 — чурттакчылыг чер-лерин төп кудумчуларында турар токарларга;

1.5 — чурттап бажына-рының массивтеринге органи-зацияларын, бугурулгелерин, албан черлеринин болгаш өөредилге черлериниң, чурттап бажына-рының девискээринде, үлгү-лүр зоналарын девискээ-ринде турар токарларга;

1.4 — айткан бо бөлүк-терин кайызынга-даа дүш-пес токарларга;

1.3 — чурттакчылыг чер-лерден дашкаар;

5-ки чүүлдүн 4-кү кезээни дараазында эдилге-биле бижири:

"К4 — муниципалитет тургузуунун коэфффици-ентин дараазында хөмчээл-дер-биле доктадыр;

1.1 — Кызыл хоорайнын девискээринге боттандырап ажил-чорудулга;

1.0 — кожуннар төптери (Мугур-Аксындан өскөзи) база Ак-Доурак хоорай;

0.9 — оранчөк талгылар-ында аңгыда, арткан чурттакчылыг суурлар;

0.6 — Мөңгүн-Тайга, оон иштиңде Мугур-Аксынга, Тожу кожунунун, Салгы сумузу-нун девискээринге ажил-чорудулганын хевирлеринге; 0.5 — Бай-Тайга кожуну-

нун Кара-Хөл сумузу-нун, Эрзин кожунунун Качык суурунун, Мөңгүн-Тайга ко-жуунун Мөңгүн-Бүрүн, Тожу кожунунун Хама-Сыра суу-ларынын, Би-Хем кожунунун Хүт база Севи сууларынын, Каа-Хем кожунунун Улук база Эржей сууларынын де-вискээринге;

0.1 — Кызыл кожунунун Шынаа сумузу-нун девискээ-ринге" деп эдилге-биле би-жири;

5-ки чүүлдүн бешки кезээни дараазында эдилге-биле бижири:

"К5 — продукциянын ассортиментинден хамаар-жынын таарыштырарынын коэфффициентин; автомашиндерге — 3.0; онза нарын кылылгарга болгаш аар өртөк-үнелиг чүүлдерге — 3.0;

газы үндүрүп бээрине — 2.0; арга аймаа продукцияга — 2.8;

амыдыралга хөргөлөг техникага, ортектикага, чырылар хөргөлөг, харылааның чепсек-хөргөлөг, автомашиндерин дузалал кезектеринге — 1.9;

аш-чөм продуктуларын-га, таакпы аймаанга, пест-аавы кылылгарына, идик-хеп аймаанга, үрүмкө (га-лантерия) барааннарга, пар-фюмерия-косметика бараан-нарынга — 1.4;

тудуг болгаш шеверлеп материалдарына, хөргөлөг-деринге болгаш дериг-хе-рекселдеринге, мебель ай-маанга база хевистерге, бажынын иштиги дериге-лери кылылгарга, аяк-савага, ажил-агыйга хөргөлөг бараан-нарга, чуулдага хөргөлөг чүүл-дерге — 1.3;

парлапга, аудио болгаш видеопродукцияга, дышта-нылгага, туризмге болгаш спортка хөргөлөг барааннарга, хөгжүм хөргөлөгдеринге — 1.1;

эм-тан аймаанга, фарма-цияга, медицина ужу-рузаны кылылгарга — 1.1;

урулгар барааннарынга, аяк чачаа саазынарынга, уран шевер ус-тывыш кылы-

ларынга, малды, куштарын база балыктары ажаап азыраарына хөргөлөг чүүлдер (оон иштиңде чечимге), чечектерге — 1.0;

тараага, мал чөмү тараага, көдээ ажил-агыйнын мал-дарына, үрезинерге, тарып олуртуп ыяштарга, чаңыл-езулалга хөргөлөг барааннарга — 1.0;

октан 93 болгаш оон-даа хей саныг автомобиль бензинин кудуп бээрине — 0.75;

93-тен эвээш октан саныг автомобиль бензинин база дизель одалгазын кудуп бээрине — 0.75;

карбюратор болгаш (азы) дизель шимчедикчилеринге үс кудуп бээрине — 0.5;

газы үндүрүп бээрине — 0.5 хөмчөзү-биле доктадыр;

5-ки чүүлдүн 4-кү пункту-зунун "К6" — биле эгелээр алдыгы кезээни дараазында уткалыг абзацтар-биле не-мээр;

"автомашина тургузар черлерини база гаражтарын бээр талазы-биле ачы-дуза чедирери-биле;

автомобиль тургузар ажил-шөлдерге;

анаа негелде-хөргөлөг сезонунда (апрельден ок-тябрга чедир) — 1.0;

негелде-хөргөлөг куду-лаан сезонда (ноябрьдан мартка чедир) — 0.5;

гаражтарга — анаа негелде-хөргөлөг сезонунда (ноябрьдан мартка чедир) — 1.0;

негелде-хөргөлөг куду-лааны сезонда — 0.5" деп эдилге-биле бижири.

6-гы чүүлдүн 1-ги пункту-зун дараазында уткалыг абзац-биле немээр;

"оонаган орулганын хөм-чээлин дараазында: ВД = ВД х КЕ х К1 х К2... Кп деп форму

“ТЫВА ХЕВИСТЕР”

ДЕМНИГДЕ – КҮШТҮГ, ТЕПКИНШИГДЕ – БЫЖЫГ

Кызылда күрүнениң “Тыва хевистер” каттышкан бүдүрүлгө 2000 чылдың сентябрь 19-23 хүннеринде Иркутскиге эркен делегей делегелгезинге барып киришкен. “Продукциянын эң эки шынарлыг” дээш диплом-биле шаңнаткан. Эки кылып бүдүргөн кылыглар тыва хевистериниң чүткө ашаландырган эвес, шуут чалгыналдырган деп болур. Салып делгээн барык бүгү барааннарын делегелге юржакчилери аразында хунаажыр чыгып сатып ал турган.

Бүдүрүлгө Россия иштинде бир онзагай болганын ук болушкун херечилеп турар. “Тыва хевистерниң” цехтериниң технологиялары амгы шаг-үениң негелделеринге дүүштүр кылып белеткээ. Ында тургускан герман станоктар каш он чыл дургунда бүдүрүлгөге бараан болур. Эске химиктиг холумактар чок, эң эки шынарлыг продукция, анги-ангы быжыгларын тон хептери, эттээн алгы-кештер садып алыкчыга “суксун ханысанчыг” болган.

Чоокта чаа “Тыва хевистер” каттыжышкын бүдүрүлгө барып, чингине директорунуң маркетинг болгаш саарылга талазы-биле оралакчызы Екатерина САЛ-

ЧАК-биле ужурашкан. Бүдүрүлгениң баштайгы улуг бо чедишкенин херек хамма-рыштыр айтырып салып со-нуурдамы.

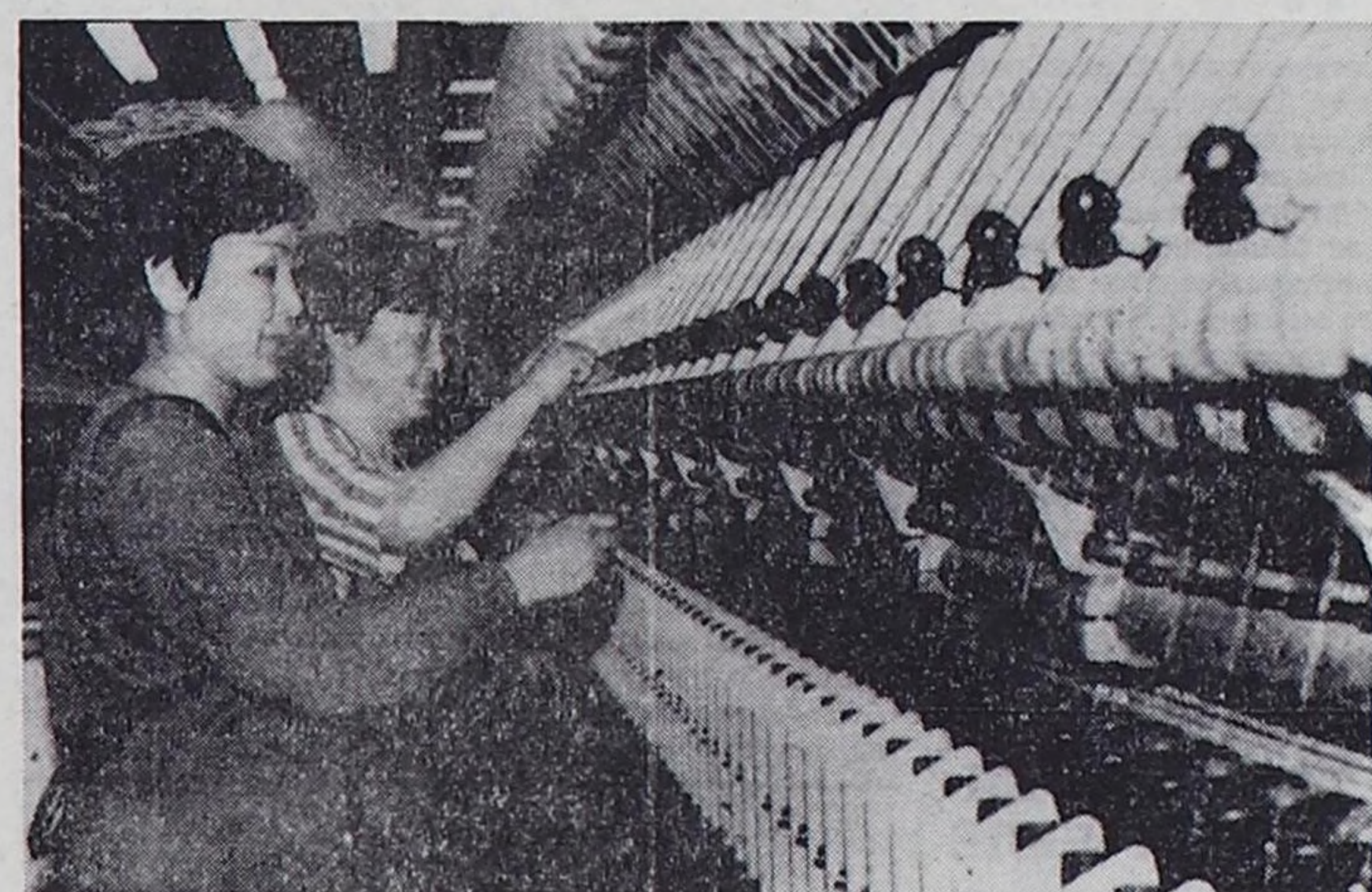
— Делегелге продукция-выстың шынарын хөлчөк-ла үнелээ. Мен ынаар барып киржир мурнунда сестип, сүрээлөп турдум. Чингине директор Бун Вогбалдайович анык, дидим удуртукчу бол-ган анык-херектерин болур-чогууру-биле организа-тааның демделексидим. Бир эвес кылыглары-биле делегелге саттырмай баар болза, бистин-биле кады ук болуш-кунга киришкен, улуг дуга-чедирген хундуг Президент Шериг-оол Дижикович Ооржакка эчок болур. Оон мурнунга ыяныч кестүрү-чымга-даа күзөңгиз эвес-ле болбай. Ынаази баарының кырыга турдум.

“Бүдүргөн продукцияның эң эки шынары” диплом-биле чүткө чангыс бис ша-наттыс. Эске кым-даа ол чекеткиг шаңналга таварыш-паан. Бо диплом менээ, бүдүрүлгө ажилдап турар кижилер бүдүрүлгө ээ-хайралыг. Унелиг шаңнал делегей рыно-гунче хостуг киржир оруук айткан. Баштайгы делегей делегелгезинге киришкен-вистен бээр болумун ажил-ижимге, бүдүрүлгениң кел-лер шаг-үениңге быжык-биле бүзүр бердим — деп, Екате-рина Даш-ооловна менээ харышты.

— “Тыва хевистерниң” бүдүргөн кылыгларын рес-публиканың чоңуна бил-дингир кылдыр, делегерип, чарлаары-биле келгенниси бо, Екатерина Даш-ооловна, эске шаңналдарынарын дугайы-база дындадып көрүңерем.



“Тыва хевистер” бүдүрүлгениң чингине директору Б. Б. ООРЖАК.



— 2000 чылдың декабрь айның үшкү декадазының эгезинде Кузбасскы салыг-үлөттүр делегелгезинге база кириштивис. Эске чурттар-нын, Россия девискээринин биске төрөлдөшкөк бүдүрүлгелери кылыглары-биле кандызын күсү делегелге-ден-не биллп алган болган.

Ук делегелге садыг-үлөттүрүнүң 180 бүдүрүлгези киришкен. Ынчан биске мырыңай ийи диплом ты-выска. Бирээде, хевистер, холу-мак чок алгы-кеш кылыглар, ийде, “Потребительские товары”, “Накануне Рожде-ства” тускайыттыгын делегел-гелер-ярмаркаларын эң эки барааннар конкурзунга хой ассортимент дээш ийи диплому хайт улга ты-выска. Тодаргайлаарга, хевис-тер, хой кежинден анги-ангы тоннар, бөдүүн, чинге-нарын дүктүг хойларын, ангор өшкүлөриң дүктүгүнден аргылар, чуп каан дүк, эттээн алгы-кештер — деп, чингине директорунуң оралакчызы тайылбырдады.

Екатерина Даш-ооловна “Север России — 2001” ярмар-каның алдың медалы дээш конкурса киришкенни бир яныз чугаалады. Алдың — алдың, оон эске чугаа тур-ба. Ол дээрке кончук улуг үнелеп. Ук болушкун 2001 чылдың апрель 6-8-те Новосибирск хоорайга эркен. Хей мөөң бараангың 250 бүдүрүлгө анаа эң эки продукциянын делгээ.

Жори кежигүннери, оон даргазы Н. А. Титенко, Сибирь ярмарканың Президентизи С. В. Якушин, делегелге дирек-тор Л. Ф. Ненашева делегел-ге кирген тыва продук-циянын хергелеттигини, эптиң болгаш социал ужу-рузалыгын таарынышкын-биле делегелгээ.

Чингине директорунуң оралакчызын тайылбыр дыйкан ора, бөгүнде утту-дуган, мурнуку чылдарга чанчылчаан ө-бүлө кылыг-ларын, сактып ордум. Ам ону чаа технологияга үндөйлөп, “Тыва хевистерге” кылып, бүдүрүп болур-дур. Хол-биле кыллары барык утундурган, ол ажилдын шүүттү, шаг-

үгө камналга чогу база хөлчөк. Керээ-дугуржулга эзугаар бо бүдүрүлгө хергел-лээн хеп аймаан кылдырып болур-дур.

Сонгу чүктүн, Сибириниң эвээш сангыч чоңарының чанчылчаан биче бүдүрүл-гелерин амгы сайзыраңгай технологияларга үндөйлөп хөгжүдериниң дугайында Москва хоорайга эркен бүгү-россий чөвүлөп хурал 2000 чылдың күзүндө эркен. Анаа көдүргөн айтырыглар-биле “Север России — 2001” Сибирь ярмарканың алдың медалы дээш конкурзунун бир үнөш болуп турарын делегелгес арга черле чок. Агаар-бойдуз калыг-чоңук девискээрлерин үндөшүн чурттакчылары тос-тостун соогунда-даа, чайның чалым-ның изин-халынында-даа агаар-бойдустун аайы-биле боттарына тааржир идик-хепти келп, райончутунган мал-маганын азырап, оң продукциянын болбаазы-радып, тараа культураларын ажаап ап, салгалдан салгал дамчытыр чурттал ижижкен.

Тыва база эвээш сангыч үндөшүн чоңуг, боду тускай амчылдал-чуртталыг, эзу-чанчылдыг, бурунгу культу-ралыг. Долганлар турар бүгү хүрээлелдиг деңзи-гүрүн барымдаалар тудар талазы-биле тыва төрөл бөлүктөриң эзу-чанчылы кайы-даа күрүңгө үнелерлиг, хүндүткелдиг.

“Тыва хевистер” бүдүрүл-гениң чингине директорунуң кабинетинде делегей ката-логтарының кылын номнарын ажап көрдүм. Бо бүдүрүл-гениң чизе-данзын ында орус, немец болгаш англи дилдарда кире берген чорду. Чижик кылдыр алгыра, “Тыва-хевистер” 667000 Кызыл, Калинин, 144-Б. Выпуск пражы, коворыс изданий, овчинно-шубных изделий, мойка шерсти” деп чар-лаалдары каш-даа тып номчудум. Чарлап бүзүрүңдө бүдүрүлгениң телефон, теле-факс бижиттинген.

Хевис садып алыр харык-шике республикада, өрөгө бүзүрүңге кайын тургустунар. Чамдык бай-шыраак аалдар хевистерни өг ширээңге ажиллап турар магачок. Бүдүрүлгө оон ынай эттээн, будаан алгы-кештерин хергел-лекчилерге кылып турар. Ону өг-бүлөгө хергелээриниң шаа-биле садып ал болур.

Бис чоруп туруваста, кыш-кы чоорганарны хеп даараар чехтин шевелериниң кол нуруузу быжып, оон дүгүн салып, хевирлеп ап, оон сөөлүңдө даарап турар чорду. Республиканың эми-нелге албан чериниң чагыын күсүлүп турарымы ол. Хай угда 650 мун рубльди агар санче шилчидиккен. Аарыг кижилер дээш сагыш салып турар чагыкчыны хергел-лерин дораан хандырып берип турарымы ол. Керээ-дугуржулга дээр-ле, удур-дедир билчишкенин хергел-ле харылзаалар — деп, даара-нылга чегиниң начальниги Наталья КЛИМЕНКО чугаа-лап турду.

Дааранылга чег дээр-ле продукциянын төңкү опера-циязы, холга дораан акша кирир чер. Негелде-хергел-ле эдилелдериниң кандыг ызылының дугайында айты-рыг анаа көдүрүл. Цех удур-тукчуз күш-ажылчы дуржул-галыг, тускай эртем-билитиг кижилер болду. Наталья Климе-нок удуртукчу болурунун бүдүрүлгө Даг-Алтайнын технология техникумун доос-кан. 1987 чылда-ла ажилды эчизинге чедир билер апар-ган. “Тывашейб” кызылда дааранылга фабрикасына элээн каш чылдарын дургу-зунда ажилдаан. “Тыва хевис-

тер” бүдүрүлгө 1997 чылдан бээр ажилдап турар. Багай эвес организацыя, сумелеки. Ол чехке келгеш, коллек-тивти ус-шевер, ажил-ижинге кызымак анык кыстар-биле четелештирер ажилга үлү-хузуң кирген.

Удзынга ораашпас уран кыстарың күш-ажылы бир дем-биле чоруп турары кө-рүштүг, шынарлыг чорду. Оларның быжык, салып, эп-теп, даарап турар чоорган-арының чылы, эпти денел-ге чок. Мурнуку чылдарың чоорганары хөвөңнүг, бөгү-нде — чүн дег чымчак дүктөр-ден кылган. Хой дүгүнүң чылы магалыг-ла, хөөрөйд чугаалаарга, кыштын соогун-да даштыга-даа оң-биле шугулан хонуп болур. Ан-чыларга, туристерге болгаш аян-чорукчуларга хөлчөк тааржыр. Хой дүгүнүң чөвүг дег чыгып эт кайда боор.

Бистин бурунгу эзу-чан-чыларынстың уламчылак-чызы — “Тыва хевистер” күрүнө каттышкан бүдүрүл-гези. Дүк болбаазырады-рының, алгы-кеш эттөп даа-раарының амгы технологиязы ында мөөңөттүгүндө барык үш каш дургузунда көрдүм. Технолоогтүр чорудуулары нарын хептерде бөгүн 350 кижиле доктаамал ажилдап турар. Чорудуулар эске бүдү-рүлгелерде дег эвес, үзүк-соксаал чамдык болдунмас. Ынчанаш дүштөк, кежээки чөмөннелерни организа-тап турар. Ажил шыга кежээ-киниң тос шакта доостур шугунар база бар чорду.

Ажилчыларың элээн кези 17 шакта бажынарың бүдү-рүлгө автобусу-биле чорутар. Күш-ажыл телевири ам-дызында аван байдалында, чөрүлээлөр бар болбайн аан. Специалисттерин, ажилчы-нарын чамдык кези телеви-р чок шөлээңге үнел. Тывада, Россияда эң чугула ужу-дугу-лу бо бүдүрүлгө көдээ ам-дыралың ханы кризисинде бе-зин туттуңаш, кам-галаттың артканы ында ажилдап турар кижилерин, тускай эртемнигтерин, бир-ги денелдиг удуртукчу-ларын шыдамын, күш-ажылгырын херечилеп турар. Специалисттерин, ажилчы-нарын бир кажы Россияны, чооксу даштык чурттарын алгы-кеш болбаазырадып эттээр, хевис бүдүрүлгө бүдүрүлгелеринге ажилдааш, мергежилниң хыын тып ижижкен.

“Тыва хевистер” анык кижилерин күш-ажылын бирги ээлчегде хергелээр. Караа кескү, кулаа дыйжы, хол-буду, дүрт-сыны ол хаак дег ээлтилерни көөргө, аян-чиңчилиг болгаш чараш. Хайралыг чалып назын үе-зинде эр болгаш херээжен кижилерин уран холдарының ачы-хавыазы-биле шаңнал дипломын Саяа артындан чаалап алдынганын база катап демделгээри черле артык эвес.

Мен ажилдап турар бо бүдүрүлгө бир удаа чөк-кемин бо. Цехтериниң станок-тарын, ажи “чин шугууну көрдүм, ында чорудууларын дугайың дындадым. Айтыр-галып шийек кайын тургу-стунар, чай-хос-даа болбаан. Көргөним, дынааным, биллп алганым эзугаар бижип ор-мен. Специалисттерин, ажил-чынарын элээн кажы Чер-ногорскиниң механика-тех-нология техникумунга, Мос-кваның хевис бүдүрер че-ринге, Германиянын бисти станоктар, дериг-херексел-дер-биле хандырган фирмага тускай белеткелди эртен.

Дээди эртемниг Саид БИЛИДИ, цех начальниги Байлак ДОРЖУ, эске-даа анык специалисттер-биле кыска чугаалаштым. Бүдүрүл-гениң нарын чорудууларын, ында ажилдап турар специ-листтерин күш-ажылың дугайың олар менээ эң бил-динтири-биле таныштыр-дылар. Ыланга цех мастери Н. Н. ШРАМКО барык цех бүзүрүңге, шугум сангыга бисти чедирп, ужуражыл-галарын кылды. Оң идеп-кейлиг киржилгези эвес бол-за, репортаж долу кылдыр кайын болдунар.

“Шын” солунуң фото-корреспонденти Василий Балчий-оол-биле “Тыва хевис-тер” бүдүрүлгезинге дүш сөөлүңдө келген бис. Чорук чогуңур болган. Хүлээп алышың өрзөңгө мунта-даа четпейн туруваста, чин-гине директор келгеш, бир дугаарында бисти хүлээп алган. Бүдүрүлгө удуртукчу-лары ыңчан баш уур биген-чиг болган. Шугузу бар. Олар биске хергелеттирер доку-ментилерин чып, белеткеп артып калган. Корпустар кезип, таныжылга кылып туруваста, херек чүлдөр долузу-биле четелеттинген. Амгы шаг-үениң удуртукчу-зы деп билишкени, келген кижилер-биле ажал-айжык харылза-деп чүп ол-дур.

Чингине директор Бун ООРЖАК-биле чугаа чартык шак кире болган. Бар чүл-дерин ылавылап, бүртүкөп алдыс. Ажил төңгө, “Шын” солунуң редакция-зынче орукча чоруп оргаш, шынал-ла, амгы үениң бирги удуртукчу болуп турар Бун Вогбалдайович кым сипер деп айтырып салдым. Чүгө дээр чингине директор дээр чангың эрге-байдал-дыр. Кызыл хоорайның чанчы-нарын саны хой, оларның чамдыктарының шынарын херчелпн билirim аргажок.

Чингине директор орук аайы-биле бисти редакцияга чедиргеш, ажилчың катап ээлтер болган. Чадагалтас дээш, ыңчанган боор. Шак ол көрүшкүн биске бир яныз езулап болгаш хундүкел кылдыр билдинген. Кабинетке чугаа — албан-езуу, ак “Вол-га” иштинге — барык хөөре-жиг, каткы-хөг. Орукча кым-даа сеткилин ажалдыр. Солу-чуга ындыг эки олча-ажык хөвөр таваржыр.

“Тыва хевистер” биле “Шын” солун аразы чик атом-шинага беин элээн херин. Билип алганым болза, чаа демократия, рынок харылзаа-лары чалгып эгелеп турда, Алтай көдээ ажил-агай ин-ститутунун 1986 чылда до-зукчуз, ветеринар эртемниг оолду Ак (Ден-Терезия) көдээ совелинин даргазынга кор-дакчыларыг сонгулдарга хой үнерлиг баллаашкын-нар-биле сонгукчулар шилип алган. Чамдыкча чон дыка-ла чазар, бо удаада сонгукчулар хөлүн-даа, өдүрээң даа ча-паан.

Бун Ооржак дөрт чыл дургунда чер-чер бот-башкарылганың калыг-берге шылгалдазын баш-моюн-биле харылап тургаш, чедими-киниг ажап эркен. Дезе-вийей алгыра, эрге-байдал тулуп-тургузуун дээди эр-темин чаалап алканы ол. Амчылдал-чуртталга дег шыңгы, доңгуң өөредилге албаны кайда-даа чок. Оон эки өөредил, белеткел типтыр бе? Чөрүлээлөр, мессилежишкенир, үзөл-бодалдарын тос башка у-гши езулуп изиг паш. Белеткел кошкак, кадык-чылы хирелиг кижиле аңаа, орус тоолда дег, дүжү өлүп болур.

Суму чагыргазының бай-далдарына Бун Ооржак ча-гырыкчы, баштын кылдыр хевирлеттинген. Кым-даа удуртукчу кылдыр төрүт-түмөс. Чотум баштын болу-рунун ора-сомазы кижиле бүрү-

гениң нарын чорудууларын, ында ажилдап турар специ-листтерин күш-ажылың дугайың олар менээ эң бил-динтири-биле таныштыр-дылар. Ыланга цех мастери Н. Н. ШРАМКО барык цех бүзүрүңге, шугум сангыга бисти чедирп, ужуражыл-галарын кылды. Оң идеп-кейлиг киржилгези эвес бол-за, репортаж долу кылдыр кайын болдунар.

“Шын” солунуң фото-корреспонденти Василий Балчий-оол-биле “Тыва хевис-тер” бүдүрүлгезинге дүш сөөлүңдө келген бис. Чорук чогуңур болган. Хүлээп алышың өрзөңгө мунта-даа четпейн туруваста, чин-гине директор келгеш, бир дугаарында бисти хүлээп алган. Бүдүрүлгө удуртукчу-лары ыңчан баш уур биген-чиг болган. Шугузу бар. Олар биске хергелеттирер доку-ментилерин чып, белеткеп артып калган. Корпустар кезип, таныжылга кылып туруваста, херек чүлдөр долузу-биле четелеттинген. Амгы шаг-үениң удуртукчу-зы деп билишкени, келген кижилер-биле ажал-айжык харылза-деп чүп ол-дур.

Чингине директор Бун ООРЖАК-биле чугаа чартык шак кире болган. Бар чүл-дерин ылавылап, бүртүкөп алдыс. Ажил төңгө, “Шын” солунуң редакция-зынче орукча чоруп оргаш, шынал-ла, амгы үениң бирги удуртукчу болуп турар Бун Вогбалдайович кым сипер деп айтырып салдым. Чүгө дээр чингине директор дээр чангың эрге-байдал-дыр. Кызыл хоорайның чанчы-нарын саны хой, оларның чамдыктарының шынарын херчелпн билirim аргажок.

Чингине директор орук аайы-биле бисти редакцияга чедиргеш, ажилчың катап ээлтер болган. Чадагалтас дээш, ыңчанган боор. Шак ол көрүшкүн биске бир яныз езулап болгаш хундүкел кылдыр билдинген. Кабинетке чугаа — албан-езуу, ак “Вол-га” иштинге — барык хөөре-жиг, каткы-хөг. Орукча кым-даа сеткилин ажалдыр. Солу-чуга ындыг эки олча-ажык хөвөр таваржыр.

“Тыва хевистер” биле “Шын” солун аразы чик атом-шинага беин элээн херин. Билип алганым болза, чаа демократия, рынок харылзаа-лары чалгып эгелеп турда, Алтай көдээ ажил-агай ин-ститутунун 1986 чылда до-зукчуз, ветеринар эртемниг оолду Ак (Ден-Терезия) көдээ совелинин даргазынга кор-дакчыларыг сонгулдарга хой үнерлиг баллаашкын-нар-биле сонгукчулар шилип алган. Чамдыкча чон дыка-ла чазар, бо удаада сонгукчулар хөлүн-даа, өдүрээң даа ча-паан.

Бун Ооржак дөрт чыл дургунда чер-чер бот-башкарылганың калыг-берге шылгалдазын баш-моюн-биле харылап тургаш, чедими-киниг ажап эркен. Дезе-вийей алгыра, эрге-байдал тулуп-тургузуун дээди эр-темин чаалап алканы ол. Амчылдал-чуртталга дег шыңгы, доңгуң өөредилге албаны кайда-даа чок. Оон эки өөредил, белеткел типтыр бе? Чөрүлээлөр, мессилежишкенир, үзөл-бодалдарын тос башка у-гши езулуп изиг паш. Белеткел кошкак, кадык-чылы хирелиг кижиле аңаа, орус тоолда дег, дүжү өлүп болур.

Суму чагыргазының бай-далдарына Бун Ооржак ча-гырыкчы, баштын кылдыр хевирлеттинген. Кым-даа удуртукчу кылдыр төрүт-түмөс. Чотум баштын болу-рунун ора-сомазы кижиле бүрү-

гениң нарын чорудууларын, ында ажилдап турар специ-листтерин күш-ажылың дугайың олар менээ эң бил-динтири-биле таныштыр-дылар. Ыланга цех мастери Н. Н. ШРАМКО барык цех бүзүрүңге, шугум сангыга бисти чедирп, ужуражыл-галарын кылды. Оң идеп-кейлиг киржилгези эвес бол-за, репортаж долу кылдыр кайын болдунар.

“Шын” солунуң фото-корреспонденти Василий Балчий-оол-биле “Тыва хевис-тер” бүдүрүлгезинге дүш сөөлүңдө келген бис. Чорук чогуңур болган. Хүлээп алышың өрзөңгө мунта-даа четпейн туруваста, чин-гине директор келгеш, бир дугаарында бисти хүлээп алган. Бүдүрүлгө удуртукчу-лары ыңчан баш уур биген-чиг болган. Шугузу бар. Олар биске хергелеттирер доку-ментилерин чып, белеткеп артып калган. Корпустар кезип, таныжылга кылып туруваста, херек чүлдөр долузу-биле четелеттинген. Амгы шаг-үениң удуртукчу-зы деп билишкени, келген кижилер-биле ажал-айжык харылза-деп чүп ол-дур.

Чингине директор Бун ООРЖАК-биле чугаа чартык шак кире болган. Бар чүл-дерин ылавылап, бүртүкөп алдыс. Ажил төңгө, “Шын” солунуң редакция-зынче орукча чоруп оргаш, шынал-ла, амгы үениң бирги удуртукчу болуп турар Бун Вогбалдайович кым сипер деп айтырып салдым. Чүгө дээр чингине директор дээр чангың эрге-байдал-дыр. Кызыл хоорайның чанчы-нарын саны хой, оларның чамдыктарының шынарын херчелпн билirim аргажок.

Чингине директор орук аайы-биле бисти редакцияга чедиргеш, ажилчың катап ээлтер болган. Чадагалтас дээш, ыңчанган боор. Шак ол көрүшкүн биске бир яныз езулап болгаш хундүкел кылдыр билдинген. Кабинетке чугаа — албан-езуу, ак “Вол-га” иштинге — барык хөөре-жиг, каткы-хөг. Орукча кым-даа сеткилин ажалдыр. Солу-чуга ындыг эки олча-ажык хөвөр таваржыр.

“Тыва хевистер” биле “Шын” солун аразы чик атом-шинага беин элээн херин. Билип алганым болза, чаа демократия, рынок харылзаа-лары чалгып эгелеп турда, Алтай көдээ ажил-агай ин-ститутунун 1986 чылда до-зукчуз, ветеринар эртемниг оолду Ак (Ден-Терезия) көдээ совелинин даргазынга кор-дакчыларыг сонгулдарга хой үнерлиг баллаашкын-нар-биле сонгукчулар шилип алган. Чамдыкча чон дыка-ла чазар, бо удаада сонгукчулар хөлүн-даа, өдүрээң даа ча-паан.

гениң нарын чорудууларын, ында ажилдап турар специ-листтерин күш-ажылың дугайың олар менээ эң бил-динтири-биле таныштыр-дылар. Ыланга цех мастери Н. Н. ШРАМКО барык цех бүзүрүңге, шугум сангыга бисти чедирп, ужуражыл-галарын кылды. Оң идеп-кейлиг киржилгези эвес бол-за, репортаж долу кылдыр кайын болдунар.

“Шын” солунуң фото-корреспонденти Василий Балчий-оол-биле “Тыва хевис-тер” бүдүрүлгезинге дүш сөөлүңдө келген бис. Чорук чогуңур болган. Хүлээп алышың өрзөңгө мунта-даа четпейн туруваста, чин-гине директор келгеш, бир дугаарында бисти хүлээп алган. Бүдүрүлгө удуртукчу-лары ыңчан баш уур биген-чиг болган. Шугузу бар. Олар биске хергелеттирер доку-ментилерин чып, белеткеп артып калган. Корпустар кезип, таныжылга кылып туруваста, херек чүлдөр долузу-биле четелеттинген. Амгы шаг-үениң удуртукчу-зы деп билишкени, келген кижилер-биле ажал-айжык харылза-деп чүп ол-дур.

Чингине директор Бун ООРЖАК-биле чугаа чартык шак кире болган. Бар чүл-дерин ылавылап, бүртүкөп алдыс. Ажил төңгө, “Шын” солунуң редакция-зынче орукча чоруп оргаш, шынал-ла, амгы үениң бирги удуртукчу болуп турар Бун Вогбалдайович кым сипер деп айтырып салдым. Чүгө дээр чингине директор дээр чангың эрге-байдал-дыр. Кызыл хоорайның чанчы-нарын саны хой, оларның чамдыктарының шынарын херчелпн билirim аргажок.

Чингине директор орук аайы-биле бисти редакцияга чедиргеш, ажилчың катап ээлтер болган. Чадагалтас дээш, ыңчанган боор. Шак ол көрүшкүн биске бир яныз езулап болгаш хундүкел кылдыр билдинген. Кабинетке чугаа — албан-езуу, ак “Вол-га” иштинге — барык хөөре-жиг, каткы-хөг. Орукча кым-даа сеткилин ажалдыр. Солу-чуга ындыг эки олча-ажык хөвөр таваржыр.

“Тыва хевистер” биле “Шын” солун аразы чик атом-шинага беин элээн херин. Билип алганым болза, чаа демократия, рынок харылзаа-лары чалгып эгелеп турда, Алтай көдээ ажил-агай ин-ститутунун 1986 чылда до-зукчуз, ветеринар эртемниг оолду Ак (Ден-Терезия) көдээ совелинин даргазынга кор-дакчыларыг сонгулдарга хой үнерлиг баллаашкын-нар-биле сонгукчулар шилип алган. Чамдыкча чон дыка-ла чазар, бо удаада сонгукчулар хөлүн-даа, өдүрээң даа ча-паан.

Бун Ооржак дөрт чыл дургунда чер-чер бот-башкарылганың калыг-берге шылгалдазын баш-моюн-биле харылап тургаш, чедими-киниг ажап эркен. Дезе-вийей алгыра, эрге-байдал тулуп-тургузуун дээди эр-темин чаалап алканы ол. Амчылдал-чуртталга дег шыңгы, доңгуң өөредилге албаны кайда-даа чок. Оон эки өөредил, белеткел типтыр бе? Чөрүлээлөр, мессилежишкенир, үзөл-бодалдарын тос башка у-гши езулуп изиг паш. Белеткел кошкак, кадык-чылы хирелиг кижиле аңаа, орус тоолда дег, дүжү өлүп болур.

Суму чагыргазының бай-далдарына Бун Ооржак ча-гырыкчы, баштын кылдыр хевирлеттинген. Кым-даа удуртукчу кылдыр төрүт-түмөс. Чотум баштын болу-рунун ора-сомазы кижиле бүрү-

гениң нарын чорудууларын, ында ажилдап турар специ-листтерин күш-ажылың дугайың олар менээ эң бил-динтири-биле таныштыр-дылар. Ыланга цех мастери Н. Н. ШРАМКО барык цех бүзүрүңге, шугум сангыга бисти чедирп, ужуражыл-галарын кылды. Оң идеп-кейлиг киржилгези эвес бол-за, репортаж долу кылдыр кайын болдунар.

“Шын” солунуң фото-корреспонденти Василий Балчий-оол-биле “Тыва хевис-тер” бүдүрүлгезинге д



“Шынның” почтазындан



Ада-иелер болгаш уруглар

КЫМНЫ БУРУДАДЫР БИС?

Бистин республиканың школалары база аныктары чүгө Тывага эвес, Россия, делегей чергелгит шуулган, мөөрейлерге, спортчу маргылдааларга чедикшинниг куржук, Тыва чуртун алдарыштыр турарыга кижик өөрүп, чоргаарламас арга чок. Ыңчалза-даа өөрнемей, иштисе, даштыкка баар хамаанчок, чурттуң социал байданын баксыраанындан, келер идик-хевиниң чедикшинден, ада-иениң арага-дарыкче сундулаанындан төрөөн школаларының парталарына олуруп, эртем-билиг чедип алыр аргазы чок болуп турар школа назылыг уруглар, оолдарың саны кайы хиреп, оларның чеже хостуг эргезин казыдып, шийтирип турарын тодардып алыры-биле чогуур албан черлеринге четтим. Республиканың ИХЭ-зының назы четпээр аразында корум-чурум болгаш кем-херек үлгедилгилериниң талазы-биле профилактика килдизиниң инспектор Светлана Александровна Сумбаа бо хүнерде республиканың иштиги херектер

Ажылымың аайы-биле кем-херек үлгедилп турар назы четпээр уругларның саны кайы хиреп, оларның чеже хостуг эргезин казыдып, шийтирип турарын тодардып алыры-биле чогуур албан черлеринге четтим. Республиканың ИХЭ-зының назы четпээр аразында корум-чурум болгаш кем-херек үлгедилгилериниң талазы-биле профилактика килдизиниң инспектор Светлана Александровна Сумбаа бо хүнерде республиканың иштиги херектер

2000 чылдың бирги чартында 187 херекти көргөш, 173 кижини алаан. Агартыр чылдааганга үндөзүлүш 6, агартпас чылдааганга-биле 9 херекти соксаткан.

1999-2000 чылдың сан-чугарайлары-биле алырга, бир чылда-ла 350, а ийи чылда 700 хире назы четпээр уруглар шийтирип турар-дыр. Чижеглей алгаш көөрге, бир чылда шийтирип турар уругларның саны бир көдөзүшкө-дөзүшкө өөреникчилериниң саны-биле дең. Дык-ла мунгаран-чугу-рагайлар. Бо уруглар суд-даларының мурнунга үлгедилп кааны херээ дээш харыы бээриниң орунуга, школаларына эки салгалта-чурумунг өөренип, башкыларыга өөреникчи кызылган харылап,

лицейлерге, чурттуң дээди өөредилге черлеринче чедикшинниг шылгалдалар туруп турган болза, кайы хире өөрүнчү болгу дег-дир.

Уругларның кем-херек үлгедилп турарының чылдааганнары аңгы-аңгы — хей-кезинде боттарының социал байданындан хамаарылга чокка эки кет-

нү элээдилер колдунда арага ижили алгаш, үлгедилп турары дүвүренич. Оон ыңай чамдык ада-иелер уругларын хоорайга өөредип алыр дээш бакың балгалдып салдык, көжүп эгелээ. Кызымак ада-иелер уругларын школаларга киирип ал,

оолдарың кижизидилгизинче сагып салып четтиги-п турарлар. А өскелериниң бакыңнарының өртөө хоорайда бакыңнарының өртөөгө күш четпес боора, чурттаар чер чок, төрелдериниң бакыңнарында азы бакыңнар хөлөзилеп чурттап турарлар. Оон түннелинде оларның уругларын хоорайда кирип бижидилгези чок азы документилери четче эвес болганындан школаларга хүлээ албаска, өөредилгеге хаара туттунмаанындан олар

чер кезип, тояп чоруурлар. Чижээлээрге, чоокта чаа хоорайнык иштиги херектер эргелелиниң назы четпээр-биле ажылдаар инспекторлары төгө эртен-дүшкөн улустан диленип чоруп турган 4 бичи оолду эскерип кааннар. Кымың уругларыл, чурттап турар чери кайдал деп чүвени тодаратканының түннелинде, олар 1998 чылда Ак-Довурак хоорайдан көжүп келген Хомушкунарның уруглары болган. Ол бичи оолдарыл өг-бүлө чурттаар арга чок, Ровенская кудумчунда бир эргезинде чурттап турар. Хомушкунар кайы-даа ажылдаар турар, бок төгөр черлерден шилдер чыгып, ону салып, амыдырап келгенер. Ада-иеси шил саткан оолдарың уругларын азы-чөмө салып бээрин бодабайн, арага салып ижер болганнар. Оолдарың чангызы-даа

өөрнемейн турган. “Чайгы үеде кежээ 7 шак үезинде чедө бээривиске-ле, удуп чыдып алган болур. Чүге мындыг эрте удуур силер деп айтыра-рыска, аштааш дүрген-не удуп чыдып аарын бодаар-дыр бис дээр болду” — деп, Светлана Александровна чугалады. Аш хырын чүңү кылбас дээрли. Бо оолдарың аштааш, оорланып, кем-херек үлгедилп мыйа бо. Ындыг чүлдү болдурбазы-биле Кы-

Уругларның мындыг салым-чолдуп болуп турарына кымны бурудадыр бис? Республиканың иштиги херектер органдарының назы четпээр-биле ажылдаар килдизиниң ажылдакчылары хайгаарал чок уругларга хамаарыштыр болур-чогуур хемчелерин алыр турар. Ыңчалза-даа чуртта социал байдал чеже-даа баксыраза, ажы-төл дээш харысалганы бир-ле дугаарында өг-бүлө чүктээр ужурут.

Кижиниң чалыы-елеринден артык эртем чүе-каа турар. Оларны наркотиктерге, тенниг, демир дузактарлыг херимнерге орнаайн, өөренип, эш-өөрүнү, чоңуну аразына ойнап, хөлөп чорааны эки эвеспе, элээдилер, аныктар?!
Алдыңай СААЯ.

САЛГАЛДАН — САЛГАЛЧЕ

“ХОВУ ТАҢНЫЫЛЫ”

Төгүлүг чүс чүс доозулду Ол биске чүңү бергенил, чүңү чидирген бис дээрзин сайгарар деп семейин ормен. Манаа улуг чугаадан уштун берген эскертимес бир айтырыкта доктаап көрейи.

Төгүлде ады кирген Огу-Шолдун барың талазынга шагда кижик көжээ бар чүе ийин. Ону чорумал кижик кайы ырактан эскерип каар. Ачам ол көжээни кижик көжээ-даа дивес, “хову таңныыл” деп чамасыда аарак аадыр. Хой-мал ырай берген болза, “Хову таңныыл” чангыда барган боор, көрүрүң” дээр. Оон кырында бир-ле куш олурупкан ховуну эргип көрүп каап ортуларын бо-ла көрүп боор. Ол көжээде бидимес бижиктер бар чоран.

Бир-ле чайын Манчүрекке чайлапгаш ээривиске, демги “хову таңныыл” чогулу ийин мон. Хову ээнзиреп калган, чоктанчыг деп чүеви кончуг. Сураан дыңнаарыска, Кызылче алгаш барган болган. “Аскаң кижээ орук айтыр, оран-чуртту каастап турар даш көжээ безин арттырбас” — деп, ачам хиреминиң оран чүе. Оон бир чайын Манчүрекке баарымга, ында хорум базырыктарың сандарлап каапкан болган.

Ийе, харын, ол үеде ТДТЭШИ-нин археологтук экспедициясы төгүлүг шынчыл дээр дээш улуг ажылды чорутканы маргыш чок. Хей кижилер эртем адын чедип алган. Эртем ажылдары бижиттинген. Төгүлү өөренири чөп. Ыңчалза-даа... Кижик бо-даарга, төгүлү өөренип көрүп тура, шак ол тураскаалдыг чер канчаар турган-дыр, ону ол хевээр арттырар ужурут эвеспе.

Хорум базырыктары казып эгелээриниң мурнунда даштык хевир каныг турганыл, ону чуруп, бижип, тыртырып алгаш, кончук камныг казып шынчилээш, алырын алгаш (мээниң-биле оон чүңү-даа албас ужурут) хевиринге кирип каар. А бистинде каныг ийик? Үлгөп-тонаар дээр бечилер дег, ову-хевирин үрөп каапкан боор-дыр.

Чүгө Тывада эвес, делегей билдине берген төгүлүг хорум-базырык Бий-Хем кожуунун Аржаан базырык. Ону шынчилээш аажок улуг ужу-дузальг ажыл болганы чугаадык. Хаан, калын база еске 15 кижини — шупту 17 кижини хорумга хөөрүдүп каан болганы, 164 хире аштар хөөрлери бир гектардан ажыг черге тывылганы солун бол-

эргелелиниң учедунда 1242 назы четпээр, 341 чедимес өг-бүлелер бүртүктетингенин чугаалады. РФ-тин Дээди судунуң Тыва Республикада Суд департаментизиниң эргелелиниң (даргазы В. К. Даржа) дыңнатканы-биле алырга, 1999 чылда назы четпээрнеге хамаарыштыр 457 херекти көргөн, 352 кижик шийтирген, 2 кижини агарткан, бадыйкаттырмааны-биле 29 херекти соксаткан, угааны багай 4 кижиге албадан эм-нээр хемчелерни онаган.

байн канчаар. Оон мурнунда үлгүлүг-дугаа турган болза, бо улуг базырыктын ову-хевирин ол-ла хевээр арттырар турган.

Эртемден М. Х. Маннай-оолдун бижип турары-биле алырга, “хорумун даштарын туудуга ажылгаары-биле кожа суурларын чурттакчылары машинага чүдүрүп ал турган. Ол бистин ажылыска дөгүм бооп турган” дээр.

Элден аа. Базырыкка шыг-жатынган ховар чүлдерден ангыда, оон даштарын база үлгөп каапканы ол шыккашыл. Маадылар биле түлүштериниң шаг-төгүлден бээр дагып, мөгө салып, аш чарыштырып чоран чери деп турар. Амындыг дагыла болуру каныг-ла ирги.

Ам канчаар, болган чүе болган-дыр. Чүс-чүс чылдар мурнунда каныг-бир дайың-чаа, азы бир-ле төгүлүг болушкун болган черге ыдыкташ, тургузуп каан кижик көжээлери тура тырткаш, өскээр көжүрүп, мөгөзи-биле дыштанын дээш, хей күш үндүрүп тургаш, кылган орнушудулга хорум-базырыктарын үрөп тонааныыстан чоңуну куду-сүлдези кудулап-даа чор ирги бе деп-даа бодал башка кирер.

Шуут кылбаанының орунуга орай-даа бол, кылып каг деп, чугаа бар болгай. Мээң бо бүтүгө хамаарыштыр мындыг бодалдарым бар: бирөөде, Алдан-Маадыр атыг чурт-шинчилел мезийиниң херим иштинде кижик көжээлери, дигер херечилер барда, турган черлеринге чедиргеш, чанынга ХХ чүс чылдың көжээзин тургузар, аңаа бижик демдекти кылып; ийде, келир чүс чылдарда салгалдар “ХХ чүс чылдың ада-өгбөлө-ривис алдын-мөңгүн дилээш, хорум-базырыктарың үлгөп каапан” дивес кылып эргиде шинчилеп турган базырыктары өг шыккаш шеверлеп кылгаш, аңаа бижикти тураскаал демдекти арттырар. А Аржаан базырыкка кончук улуг ованы кылгаш, аңаа улуг тураскаалдыг тургускаш, шинчилелдин түннелин бижир. Ол черни ыдыкташ, улуг дагылыны кылып байырлаар — хуреш, аш чарызын эрттирер.

Төгүлүг тураскаалдары чангыс чүс чылга көрдүм-мээң, олар салгалдан салгалче ову-хевир хевээр дам-чытынар ужурут.

Алдың-оол МОНГУШ, Кызыл хоорай.

СЕТКИЛИМ ХАНЫЗЫНДАН

“Кижик төрөөн черлиг, ук-төгүлүг” деп, бурунгу тыва чоң чиге чугаалаан. Бо чурумалды бижик ора, оон кол маадыры — Анна Ендановна Давыштың дөгүл-төрелиниң ада-иеси огуруунуң дугайында кыска сактышкындан каш озууруларны кимирин чопшээр көрүрү. Бодунун дугайында Анна Ендановна мынчаар төгүп орду:

— Мээң кырган-ачам Данзын дээрзи Моолдун Колту дайыныга кижик чоран, кончук мөгө кижик дээр чүе. Моолга беш чүс ажыг шеригни хурештирерге, шуглуп турган деп, кады чоран эжи Балдыр огул Балдан ирей мөгө чыгып чугаалап чоран. Ол бурунгуустан мезү-шынар-лың ирей мынчаар бадый-каар. Олар Колтудан чанып ора, өөрүлден чыдып калгаш, орук казып, аза бергенер. Черниг черинге күш-хүнезини төнгөш, аштап-суксап эгелээр. Та каш ховук чоруп келгенер чүе, сөөлүг хүнерде Балдан шуут кылаштал албастан. А мөгө эжи Данзын он чүктөп алгаш чорупкан. Ыңчал чораш, эжиниң тынын ал, аал-чуртунга чедип келгенер.

Ол кырган-ачавыстың оглу ачавысты Григорий Данзын оглу Ендан, ачавысты Хайын

семис турда, кыштап чиир элт-чөмүн үжүлөп, хырбача-лап алыр турган, оон-на чылдааган-биле мал өлүрүп турган деп чокта таварышканы ол.

Ачамны эжи-биле туруп алгаш, Улуг-Хемни кежирип чорда, ол шагдаалардан ушта халааш, дош ойбаа хараалга кыдынгаш туруп алгаш: — Мен чоңумга, чуртумга кан-дыг-даа саттыныкчы, өскер-лики чорбаан мен. Чоңумга, чуртумга саттыныкчы, нугул-чу дигириниң орунуга, арыг султун Улуг-Хеминге өлгөмүн дээр” дээш, сугже халы-рының кыры турда, ачамны арай деп соксаттып каан.

Ыңчалдыр ол дош кырын-га бир конган. Шынын херек тилээр дээш шагдаалар-биле кады чорупкан. Ыңчалза-даа ону үр хуусаа шидип каан.

Ачамның сагыш-сеткилин-ге бир чик болган чүе оон чангыс чер-чурттулары чогалчы Сергей Порубо база Шойну Виктор Дамбаа огул сулгар-биле кады херек эрт-тиргени болур. Берге амыды-ралдың аар-чүгү авамга тавар-

рышкан. “Колхозка малын са-дып тургаш, хүнде ажалдап алганы 400 грамм хире сок-та нормал далганын курунга бооп алгаш, биске эжип бээр турган” — деп, Эжиңи, Кара-Сулгар чурттуг Давыш Анна Ендановна сактып чугаалап орат. Ол аңай-кара чачындан ээл өскөн иези шыккаш ала-егбелериниң угун салгап, төрүттүнген, чурттап чоран чер-чуртунга кажан-кезээде чоргаарланып, хумагалың-биле сактып-бодал чорурун олгу, кызынга бичизинден-не чагып келген.

Бичи Анна Ендановна школаны дооскаш, төрөөн школаның пионер вожатын болуп, уругларын спортка өөредип, уран чүүл көрүлдө-зине онзагай салым-чаян-ны көрүзүп, бичи кижиниң чүлдү-чүрээне сонуургалды оттуруп, оларның сайзы-ралына улуг салдарны чедирген.

Ажылдап турар школаның коллектив анык кыстың ажылыга кезээниң үнөлөп көргөш, улам ыңай эртем-би-лини бедидип, өөредилгезин

уламчылаарын сүмелээш. Эш-өөрүнүң деткимчезинге чал-гыналган анык кыс эртем-билигн чугулазын билгеш, Кызылдың башкы училище-зине өөренип кирип алган.

Чалыы салгалды чаагай мезү-бүдүшкө, угаан-меде-релге кижизидеринге башкы кижээ ам-даа эртем-билиг херек. “Аңа, аңаң сенээ чурт-талганы бергеш, сээр аас-ке-жиң, келир үең дээш чурттап чораннар, оларын сеткилин хомудатпа” — деп улуг кижик-лерниң чачыг-сүмезин дан-гырак кылдыр сагып, Анна Ендановна Давыш амыдыра-дын-даа, ынакшылың-даа ас-дээди бедидип чедип аар ас-кежиктиг болган.

Анна Ендановна ажил, амыдыралында-даа, ажы-тө-лүң-даа, үнөң-кирген чо-нунга-даа сагыш чоңагыр, кичээлгейлиг кижик. Алазы-нын дугайында ол улаштыр мынчаар төгүп берди:

— Ыңчалдыр түргөлдөп көрүп, бактын багын көрүп турувуста, канчап-чооп өр-шээген чүе, 1950 чылдарың эгезинде ачавыс чанып кел-

ген. Кедергей-даа самдараан майыктааш ийин үе кылаш-таан, чогазын пес ораашкы-биле шарып алган келген. Бий-Хем кожуунундан дорт Эжик хемниң бакы-биле кончук соок кызын ыңчангы-ла Калбак-Өдөк деп черивиске кыштап чыдырышта, чанып келгени ол. Ачавысты допузу-биле келдереткен болган.

Моон мурнунда чылдарда шагдаа шугумунга чүгө эр кижилер ажылдап чоран бол-за, ам үе-шаның өскөргө-нүндөн тыва кыстар, эр кижилерден дудак чок, эртем-сур-гудулуг, эрге-дужаалдыг, курунениң албан-херөөн ак сеткилдиг күүсөдүп, чоңуну хундүткелин ап чоруурлар. Ындыгыларын одурунда Анна Ендановна Давыш — күш-ажылдың хоочуну, чараш, чал-таңчыг чаш ажы-төлдүң чор-гаары, ынакшылы, авазы, кырган-авазы. Давыштарны өг-бүлениң өөрүшүгү, аас-кежикти сеткилин ханызын-дан күздөм.

Зоя НАМЗЫРАЙ, Кызыл хоорай.

Өг-бүлө

ХУНДУЛЕП ЧОРУУР ЧӨПТҮГ

Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуунарың школаларына пенсияже үнүжүе дээр ажылдап чоран Дондук Мажы-оолович, Сендик Ыйыкпановна Монгуштар — быжыг өг-бүлө.

Өг-бүлениң эр ээзи 2000 чылдың төңчүзүнде 70 хар-лаа, уругларының авазы оон ийи-ле хар киче. Дондук Мажы-оолович — республиканың алдарлыг башкычы, ол Абба-канга ийи чылдыг башкы өөредилгезин дооскаш, улаштыр Тываның башкы инсти-тудун дооскан. Аныянда-ла Дондук, Сендик Монгуштар өг-бүлө туруп чурттай бергеш, үр-даа болбайн шынарлыг эт-сеп-биле боттары бакынын

дерип алгаш, кожа-хөлбээ-леринге туруштун көргүзе бергенер. Оларның 4 ажы-төлдери бүдүштүг, ажылгыр аажы-чаңга кижизиттинген. Монгуштар кожа-хөлбээлери-ниң эки чаңылдыгы, туруш-туун боттарына үлгелерий шынчылдыг ал, ыңчал-ла аны-яндан-на ажылгыр өг-бүлө кылдыр санаттыра берген.

Эге класс башкызының берге ажылын кылбышаан, уругларын чараш-чаагай чаң-

чылдарга, бүдүштү турушка кижизидип шыдааны Сендик Ыйыкпанованың кызымак-а-йын көргүзүп турар. Ол кончук шевер, дааранырыңа, аргылы-рынга сундулуп, бодунуң кыл-газы каас-коо чүлдери-биле бакынын онзагай дерип алыр чаңчылдыг. Өг-бүлениң аны-буну ногаалар тараан огороду өскелерден ылгалдыг, оон ажалдааныңга уругларын өөредип алганнар. Күскү үеде үнөмүг, эм ояттарың-даа, кат-чимисти-даа, чыжыргана, тоорукту-даа чедире-биле белет-кеп алырлар. Ыңчангаш Сен-дик Ыйыкпановна күскү дүжүт

делгелгезинге доктаамал кир-жи, шаңалдыг черлерни ээлтеринде элден чүе чок. Дондук Мажы-оолович өг-бүлениң ажал-агылын билди-лиг башкалары-биле черге-лешти азыраан мал-маганың-га тааржыр оран-саваны-даа, мал чөмүн-даа белеткел алыр. Куш-ажылдың хоочун-нары, башкылар Дондук, Сендик Монгуштарны өг-бүлө билин ажалгыр өг-бүлө деп кожа-хөлбээлериң хун-дүлөп чорууру чөптүг.

Бора, Токлак-оол САРЫЛАРЛАР, Кызыл хоорай.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҮҮР-БИЛЕ

Энерелдиг иевис ыш-каш, хей кады төрөөнүң ийиңиң эң улуг болур ынак уг-бавыс Матпаа Монгуш-овна БАЗЫР-ООЛГА төрүттүнген хуну таварыш-тыр байыр чедирип, кадыкшылы, узун назынын, эки хөөнү күздөдүс.

Дунмазы Белекмааның өг-бүлениң. Өвүр кожуун.

Раиса ТОЛЗАТМАА, Кызыл хоорай.

Сүмө болза...

КЫМДАН ЧАЖЫРАР БИС

Арагалаашкын-биле демисел — амгы үениң эң-не чу-гула айтырылгарыңың бирээ. Ол хей-нигитте, өг-бүлөгө, өзүп олурар анык салгалга улуг хораны, багай уруктар-ны чедирип турар. Арага-лаашкының түннелинде кем-херек үлгүлүг-дүшкүлүг болуп, чалыы назында часты-рыгы кылып, тенниг херим, артынга эвээш эвес үелерни эрттирип, өг-бүлелер буступ, чаштар өскүсүрүп артып каап турарын кымдан чажы-рар бис.

Ол бистин ийитилелисти-ниң хөлөгелиг кезээ болуп,

хөгжүлдө-биле денге “хөг-жүп” чоруурун ам чаржынып, дүвүрөп чор бис. А эң-не кор-гунчү чүе — арагалаашкын-че аныктарың кирип ту-рары. Олар боттары безин билбей, бо аарыгта алзыпкан болур. Чылдар, үелер бил-диртпейн эртен соонда, чүгө курут шил-биле чугаала-жып олурарын бодал келирге, мунгаранчыг-дыр. Ыңчангаш анык-өскөнгө араганы эвес, а эскирген ижер чорукту дүр-бүзүнүң сүмелээр-дир мен.

Каң-оол ИРГИТ, Бай-Тан суур.

ЧАЗАЛГА

Апрель 14-те үнген (№ 44) “Шын” солунда 2-ги арында Мөңгүн-Тайга кожуунун референдумнуң участок комиссияларының составын бадыйлап дугайында Мөңгүн-Тайганың референдум де-висээр комиссиязының шийти-ли: “2001 чылдың апрель 6 №2 Мугур-Аксы суур” деп эде номчуур.

Референдумнуң де-вис-ээр комиссиязының ший-тирээни болза:

Салчак Долаана КУН-ГААЕВНА — 1970 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, кижизидикчи баш-кы. “Сайзанка” уруглар са-лыннан депшиткен;

Кара-Сал Саара ШИРИ-НЕНОВНА — 1959 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Мөгөн-Бүрөн ор-тумак школаның коллекти-винден депшиткен деп эде номчуур.

Девискээр комиссиязы.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллектив.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯСЫ:
Кустутур Сат, Елена Монгуш, Чимисмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Херек, Таан-оол Херек.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакториун оракалчы — 3-33-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

КОПИСТЕР:
Нийтилет-политиктиг килдиз — 3-39-15; үлгүлүг болгаш мөлээр килдизтери — 3-34-98; компьютер эрээли — 3-36-82; бухгалтерия — 3-41-16.

Солунуң “Шын” солун редакциязының компьютер төгүлүг өрөөн болгаш чыксаган. Неделяда үш катал үнер. Хемчээл 2 парламент ама. Тираж 5846. Чагыр 46.

АГАР САНЫБЫС: №4070381040000010000 АКБ ОАО Баж “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304723.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация хөсөктериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүртүктелген Тыва девискээр эргелелине бүртүктеткен. Бүртүктеткен дугайың — Т-00007. ТР-ниң парлаалга болгаш информация күркөмнөдөни типологиязына парлаан (Кызыл, Шетингиз: Краченко, Т.).

Солунда парлаалганың материалдарың авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңалгалары дээш авторлар боттары харылаар.